

Замість передмови

Задовго до початку Другої світової війни я збирався з'їздити у Радянський Союз.

Я мешкав тоді в Лодзі, у Польщі. Цікавість до Радянського Союзу в цій країні була значною. Щоправда, по-своєму цікавилися країною комунізму в Парижі та Нью-Йорку, й по-своєму в Польщі, де пам'ятали 150 років царської окупації та війну 1920 року, де був спільний кордон і де Росія завжди була й реальною загрозою, й близькою спокусою. Компартія в нас була нелегальною. В аграрній і католицькій країні зі слабкою промисловістю та мізерним пролетаріатом не було ґрунту для неї. Єврейська молодь була комунізованою на 10 чи 15 відсотків. Бозна, що науявляли собі під маркою комунізму сердешні мрійники польського гетто. На вулицях Лодзі продавалися з візків у тридцять роки «Памфлети» Радека, «Історичний матеріалізм» Бухаріна. У день смерті Леніна, у січні, у річницю «трьох L»¹, десь над вулицею на телеграфних дротах з'являвся червоний прапор і єврейські молодики били шибки у єврейських же крамницях на Пьотркувській. Радикальна інтелігенція зачитувалася віршами Броневського про «печі Магнітогорська». У варшавських театриках декламували під гучні аплодисменти «Гранаду» Кірсанова. Туристи їздили маршрутами Радянського бюро «Інтурист» знайомитися з великою країною Революції.

Чимало їх поверталися після тижневого перебування у Москві з коробкою радянського шоколаду та приємними спогадами. Дво-тижневий маршрут давав змогу побувати в Україні. Перед тим, хто міг заплатити за три- і чотиритижневу поїздуку – відкривалися курорти Кавказу та Середня Азія. Так Андре Жід побував у Горі, на батьківщині Сталіна, а Зібурґ відвідав Червону Арктику. Кожен, хто володів пером, привозив із Радянського Союзу звіт про свої враження.

¹ Йдеться про наближені в часі роковини вбивства співзасновників Комуністичної партії Німеччини Карла Лібкнехта й Розі Люксембург (15 січня) та смерті Леніна (21 січня) – Тут і далі прим. ред.

У роки моєї радянської неволі я згадав цю літературу. Були серед репортажів і чудово скомпоновані твори, наповнені тонкими спостереженнями, дотепні й блискучі. Але загалом ця література являла собою дитяче лепетання. І скептики, й ентузіасти рівною мірою не мали жодного уявлення про Радянський Союз, не мали права писати про предмет, настільки мало їм знаний. Кумедна й трагічна неспіввимірність цієї «туристичної» літератури з радянською дійсністю нині є очевидною для сотень тисяч людей, які, як і я, потрапили у глибокий тил радянської країни у роки війни.

Окрім цього офіційного туризму, був у Польщі за всі роки її незалежності й інший, про який не писали газети. Не було такого року й місяця, щоб через кордон не переходили нелегальні перебіжчики, люди, які не хотіли залишатися в капіталістичній Польщі й прагнули потрапити в «землю обітовану», «батьківщину всіх трудящих», у пошуках справедливості та свободи. Ми нічого не знаємо про подальшу долю цих людей. Чому жоден із них не надіслав про себе вістки?.. Це не були уславлені письменники чи делегати з Америки. Коли вони зникали, як кинутий у воду камінь, ніхто ними не цікавився. Це були маленькі люди, аноніми, ошурки, наче магнітом притягнуті мрією про кращий світ. А тим часом, вельми й вельми варто було розпитати цих людей. Їхній правдивий і нелітературний звіт розповів би більше, ніж томи офіційної пропаганди. Чимало їх живе в Радянському Союзі, і шкода, що вони не мають можливості розповісти про себе.

У місті Бяла-Подляска на базарі стояла будочка, де єврей торгував содовою водою. Діти в нього вирости бунтівниками – Богу не молилися й не бажали знати ні польського добра, ні заморської «Палестини». Коли наймолодший виріс і переконався, що мало надії на революцію у їхньому містечку, він змовився з прикордонними селянами, і темної ночі вони його перевели на радянський бік. Це сталося у 1931 році. Через одинадцять років я з ним зустрівся – в радянському таборі, у великій і багатолюдній країні зе-ка, й вислухав його історію, схожу на тисячі інших.

Країна зе-ка не зазначена на карті СРСР, її немає в жодному атласі. Це – єдина країна світу, де немає суперечок про Радянський Союз, немає омані й немає ілюзій.

Мешкав у місті Любліні власник технічного бюро, інженер Мельман. Якщо у світі ще залишилися його родичі – ось довідка про того,

хто зник без сліду. Інженер Мельман був людиною незалежною та свавільною. Він ніяк не міг погодитися з польським режимом. І він перейшов кордон із цілою групою «незадоволених». Їх просто з прикордонного посту відправили до в'язниці, звідти – у табір. Там я з ним і зустрівся. На той час, після кількох років ув'язнення, це був надзвичайно мовчазний чоловік, широкий у плечах, із потемнілим обличчям і похмурым поглядом. Не думаю, що на той час він ще мав хоч якісь переконання. Його метою було не вмерти у таборі. Але це йому не вдалося. Навесні 1944 року він помер у виправно-трудовому таборі Круглиця, Архангельської області, від кишкової непрохідності. Хтось подарував йому два додаткових талони на обід, і цього не витримав його організм, що відвик від нормальної їжі.

1937 рік був фатальним для «нелегальних» туристів. Того року в СРСР було здійснено «велику чистку». Серед мільйонів, відправлених у табори, опинилися всі, хто прибув жити в Радянський Союз з-за кордону. Все одно – легально чи нелегально. Я пам'ятаю молоденьку сестру в табірному бараці для хворих: «За що вас посадили, сестро?» – «Мій тато приїхав із Латвії». – «А скільки років вам тоді було, коли він приїхав?» – «Вісім». Це не розмова двох божевільних. У Радянському Союзі це кожному зрозуміло без пояснень.

Я не поїхав у Росію через «Інтурист», і не перейшов глупої ночі польський кордон. Я виявився туристом особливого, третього різновиду. Мені не потрібно було їхати до Росії – вона сама до мене приїхала. І маршрут у мене виявився особливий, про який ми нічого не чули в «Інтуристі». Довелося мені оглядати Росію не з вікна готелю «Метрополь» у Москві чи з вікна вагона-ресторану. Я бачив її через загразоване віконце тюремного вагона, через колючий дріт таборів, пройшов пішки сотні кілометрів, коли гнали, лаючись, натовп арештантів етапом через ліси та злиденні колгоспи Півночі, двічі перейшов Урал – в теплушці та на третій полиці загального вагона, де немає закордонних кореспондентів і бути їм там не дозволено, – мешкав у сибірській глушині, ходив, як усі, на роботу й носив у кишені той документ, яким так пишався Маяковський: радянський паспорт терміном на п'ять років. Цього документа в мене вже немає. Тому я й можу писати про Радянський Союз те, про що не снилося нашим мудрецам і про що не пишуть люди з радянськими паспортами.

Люди, які симпатизують радянській системі, вважають, що мій маршрут було невдало обрано й що він відвів мене вбік від славетних радянських шляхів. Я не був під Сталінградом, не брав Берлін. Якби я там був, може, я писав би щось інше? Можливо. Маршрут обирав не я, мені його вказала радянська влада. Про Сталінград світ знає все, про табори – нічого. Де правда Росії – на параді перемоги на Красній площі, чи в країні ЗЕ-КА, яка випала з географічного атласу? Напевно, треба брати ці речі разом, у їхній сукупності та взаємозв'язку. Для мене немає ілюзій, я бачив підземну Росію. Я бачив. А ті, хто покладає надії на Країну Рад, нехай візьмуть до уваги і цей «матеріал», і узгодять його, як зможуть, зі своєю совістю.

Улітку 1939 року ми не вірили у війну. Кожен із нас знав, що війна є неминучою. Ніхто не був готовий до того, що вона починається завтра. Дійсність показала, що не була готова польська армія, не була готова західна та заокеанська Демократія. Євреї міста Лодзь – чверть мільйона приречених на смерть людей – були готові найменше. За кілька днів до катастрофи натовпи демонстрантів пройшли вулицями Лодзі з транспарантами: «Позбавити німців польського громадянства!» Проходячи єврейськими вулицями, демонстранти кричали: «Настане і ваша черга, євреї!»... Через два тижні Лодзь була в руках німців.

Напередодні війни поляки пояснювали кореспондентам французьких газет, що Польща є достатньо сильною, щоб протистояти Німеччині без допомоги Советів. Через два тижні вони би прийняли цю допомогу на колінах, із квітами та тріумфальними арками. Але вже було запізно. 17 вересня 1939 року Червона армія вдерлася в Польщу як союзниця Гітлера.

Улітку 1939 року ми не вірили у війну. Тисячі людей, перебування яких у Польщі було непотрібним і які могли би її покинути за бажання, легковажно залишалися там. Маса єврейського населення залишалися там. З одного боку був Гітлер, з іншого – весь світ. Здавалося невірогідним, що Німеччина наважиться воювати на два фронти.

І лише увечері 23 серпня 1939 року стало зрозуміло, що війна буде. Того вечора світ дізнався про пакт Сталіна з Гітлером. Відчуття жаху, з яким ми прийняли цю звістку, можна порівняти з відчуттям відвідувачів зоопарку, на очах яких відчиняється клітка з тиграми. Підводяться голодні звірі, і двері з клітки відчинено для них. Це й було те, що «вождь народів» вчинив 23 серпня: спустив на Європу скаженого звіра – благословив німецьку армію кинути на Польщу. За цей «мудрий крок», у захисті якого завзято вправляються продажні пера, десятки мільйонів заплатили життям. За злочин 23 серпня Росія заплатила океаном крові та нелюдськими стражданнями. Це не було найкоротшим шляхом до знищення Гітлера, але натомість –

найкоротшим шляхом до розгрому Європи. У вересні 1939 року почався розгром Європи з благословення Сталіна. «Вождь народів» міг бути задоволений наслідком своєї гри, хоча його початкові розрахунки й не виправдалися. «Зіткнення хижаків», як називалися події 1939–1940 років у радянській версії, довелося поспіхом переіменувати на «велику війну на захист світової Демократії». Зловісна посмішка, з якою радянські керівники спостерігали за світовою пожежею, незабаром змінилася на гримасу жаху. Для нас, маленьких людей, кров'ю яких торгують на політичному ринку, день 23 серпня 1939 року – похмура та зловісна дата.

Між 1 і 17 вересня ми пережили патетичне видовище краху Польщі. Держава із населенням у 36 мільйонів, цілий світ, сповнений добра і зла, історичних традицій і тисячолітньої культури, обвалився, наче картковий будиночок. Війну було програно у перші ж пів години, коли польські сили під Познанню не витримали удару німецьких танкових дивізій.

Того першого дня вересня ранок у Лодзі почався нормально. Телефон задзвонив на робочому столі в одному з кабінетів установи, де я працював. Чоловік за столом зняв трубку телефона, і раптом його обличчя почервоніло, очі розширилися, й він почав кричати диким голосом у слухавку: «Що, що там?»

Я кинувся до співробітника: «У вас удома щось сталося?». Він кинув слухавку: «Німці скинули бомби з повітря на Варшаву, Краків, Львів... Війна!».

Того дня Лодзь ще не зазнав повітряного нападу. Але вранці наступного дня нас розбудили вибухи... Над містом летіли німецькі ескадрильї трикутником. Стрілянина небагатьох зеніток їх не турбувала й не заважала їм... Ми могли переконатися, що небо над нашими головами вже належало Гітлеру: в той момент, коли літаки пропливали над моєю головою, я зрозумів: ніщо не заважає їм вкрити бомбами будь-яку площу й вулицю міста; якщо вони цього не роблять, то це добра воля німецького командування. Ми уявляли війну інакше.

Третього дня повітряні тривоги йшли одна за одною без упину. Зупинилася нормальна робота, не було нормального сполучення, не було звісток про перебіг воєнних дій, окрім німецьких. Нещастя насувалося. Третього дня, вночі, у сліпій і безокій, затемненій Лодзі я натрапив на першу божевільну жінку. Божевільна металася тро-

туаром у суцільному мороці, заламуючи руки, бурмотячи якісь безладні слова. Можливо, її родину було щойно вбито німецькою бомбою і вона вже не знала, де її домівка, де її місце. Лавина людського горя йшла за нею – першою. Я не впізнавав знайомих вулиць мирного міста, вони перетворилися на джунглі, у їхніх чорних провалах чаїлася смерть.

Німці підповзали, як гігантський холодний змій, і щовечора доходив до нас голос Ганса Фріцше, гугнявий і повільний, отруйно-злісний, сповнений переможного глузування та загрози. Німецька радіопередача на Польщу починалася з полонезу Монюшка. Цю урочисто-повільну мелодію я досі не можу чути без тремтіння, неначе її перекреслили впоперек свастикою. На світанку п'ятого дня я виїхав із Лодзі. Рано-вранці мені зателефонували: «Є місце в автівці. Чекаємо 15 хвилин». Того ранку німці стояли за 50 кілометрів від міста. Я взяв портфель і вийшов на вулицю. Сяяв яскравий вересневий ранок. «Поки я дістануся додому, мине, може, місяць, – подумав я. – Треба взяти пальто». Повернувся. Зняв із вішака літнє пальто, повісив назад. І взяв – про всяк випадок – солідне осічне пальто з маркою лодзинського магазину – «Енігкайт». Із цим «Енігкайтом» і портфелем, куди розгублена служниця сунула чомусь домашні капці, я виїхав із Лодзі. На відміну від інших євреїв я твердо знав, де мій дім. Мій дім був у Палестині. Із 1936 року моя родина перебувала там, і того літа я був у Польщі на правах гостя. Із Польщею мене пов'язував лише мій польський паспорт... І сентимент польського єврея.

Про патріотизм польських євреїв можна говорити вже в минулому часі. Уже немає польських євреїв. На вулиці Берка Моселевича мешкають поляки, які обійдуться без нас і нашої прив'язаності. Проте того ранку, коли почалася моя біженська епопея, я був щиро схвилюваний і польська трагедія затулила в моїй уяві ту єдину, про яку варто було думати: трагедію мого народу. За 20 років своєї незалежності Польща Легіонів скоїла три злочини, за які тепер наставляла розплата: три помилки, з яких кожна дорівнювала злочину перед судом Історії та людської совісті. Першим злочином з боку народу, який щойно скинув ярмо національного поневолення, була його політика стосовно національних меншин. Білоруси, українці, литовці та євреї зазнали утисків і були позбавлені рівних прав у поль-

ській державі. Другим злочином була нелюдська та хижацька ідеологія польської «правиці» – політичний цинізм у внутрішніх відносинах, який, особливо після смерті Пілсудського, призвів до популяризації гітлерівських методів у польському суспільстві та спотворив моральні риси польського народу гримасою антисемітизму – й до сьогодні². Третім злочином була зовнішня політика, небажання служити захисту європейської Демократії, що проявилось у 1938 році актом ганебної зради, коли Польща допомогла Німеччині у поділі Чехословаччини й у такий спосіб приготувала мотузку на власну шийку. Гітлер використав допомогу Польщі, щоб роздушити Чехословаччину, – і через рік допомогу Росії, щоб роздушити Польщу. Той самий метод – і той самий розрахунок на сліпу жадібність і продажний цинізм своїх партнерів.

Автівка винесла нас із Лодзі. По обидва боки шосе стелилися гаї, поля та луки, під літнім сонцем лежала польська земля, жива мішень убивства. 130 кілометрів до Варшави нас супроводжували німецькі літаки; екіпажі бомбардувальників розглядали прогулянку над Польщею як безпечний і веселий спорт: містечка, через які ми проїжджали, збавивши швидкість, були забиті людьми та обозами; паніка зароджувалася на наших очах. Пізно вночі почалася масова втеча з Лодзі, коли десятки тисяч вирушили з приреченого міста. Ми випередили цю хвилю на 15 годин.

Того дня, прощаючись назавжди з мирним польським пейзажем, я думав про країну, яка, за словами Пілсудського, була «приречена на велич» – але не спромоглася бути великою. У Шопені та Пілсудському дано два полюси польського духу: музика Шопена – без найменшої дрібки твердості та чоловічої сили – і подвиг Пілсудського, героїчний, але позбавлений останньої глибини та всесвітньої перспективи. Між ними двома не було справжньої середини, не було політичного такту й уміння творити нове, не затуманюючись гордощами. Шопен і Пілсудський обидва залишилися без продовжувачів. Неправда, що Польща – «Європа другого сорту», як сказав хтось нерозумний. Польща – справжня Європа. Міцкевич і Словацький, Прус і Жеромський – європейці найпершого рангу. Але Польща ніколи не йшла в авангарді, завжди це був ар'єргард Європи, прикордоння,

² Як зазначено у передмові, книгу написано в 1946–1947 роках.